

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

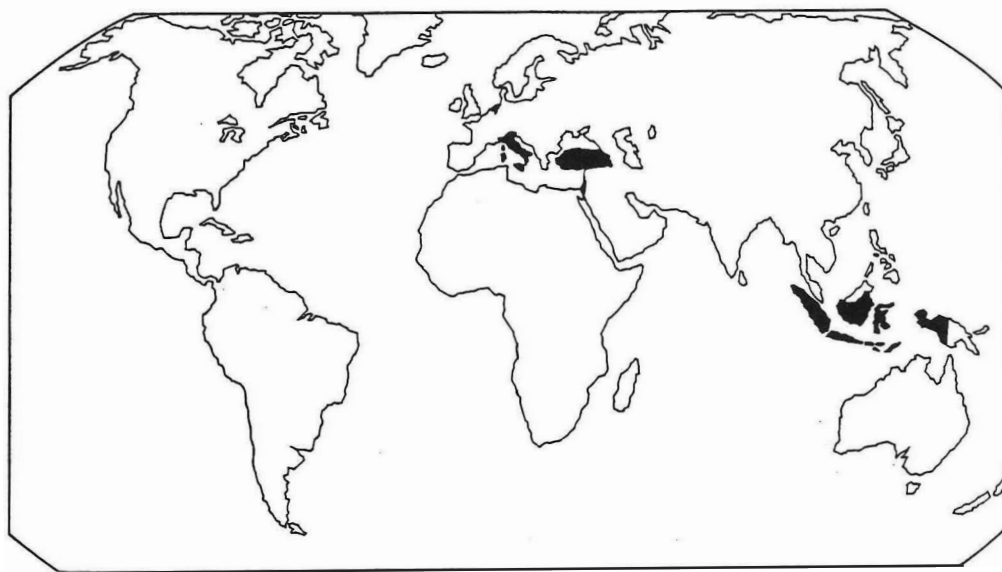
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

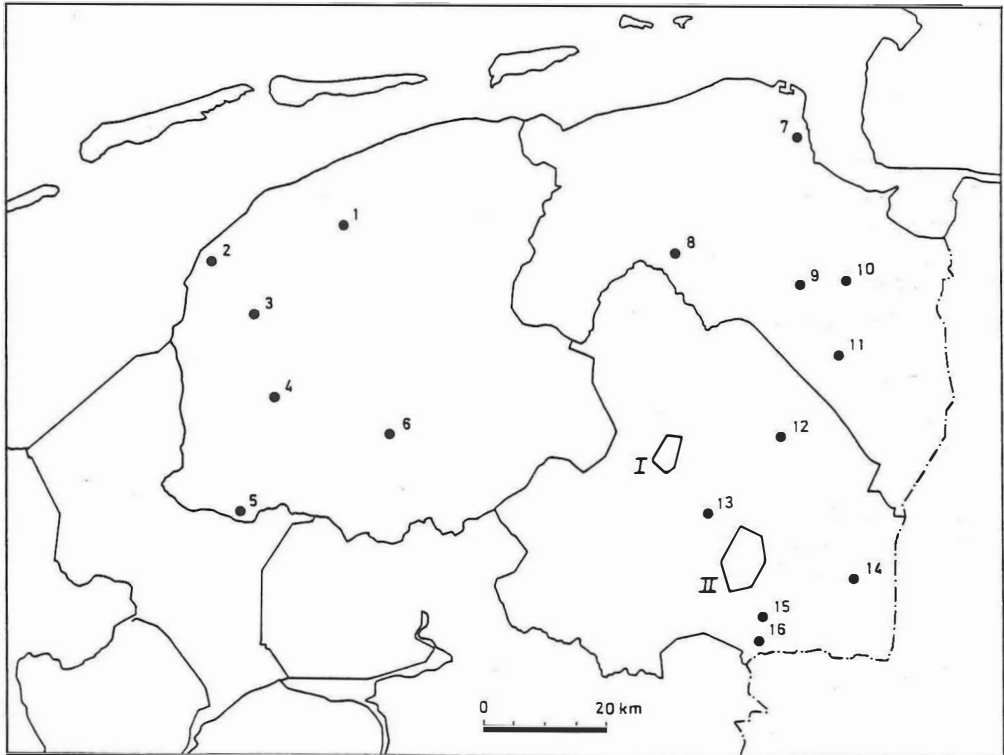
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjovis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

HET BAI OP SUMATRA: EEN KORT BEZOEK EN GEEN *HOMO ERECTUS*

G.-J. Bartstra

Op weg naar Java passeert men Sumatra. Het vliegtuig hangt er althans uren boven. Vanaf tienduizend voet is Sumatra overwelldigend groen, onderbroken door de linten van rivieren. Oerbos bedekt het eiland. Daarin lopen tijgers rond en olifanten. In het noorden bij de berg Leuser is een stuk afgepaald om de orang utan voor uitsterven te behoeden. In het diepst van de jungle huist de ahul, een groot vleermuisachtig beest, waarvan sommigen het bestaan betwifelen, maar anderen 's nachts het silhouet hebben zien rijzen tegen de besterde hemel als een vergeten pterodactyl uit het Krijt.

Sumatra ligt in zee als een schip met slagzij. Aan de zompige oostkust vervaagt de grens tussen land en water. In het westen staan bergen, steil en hoog. De geologische kennis over Sumatra is minder compleet dan verwacht mag worden: details liggen nu begraven in de archieven van oliemaatschappijen. Een eeuw geleden was dat anders. De jacht op delfstoffen waaraan het drieduizend kilometer lange eiland zo rijk bleek, maakte dat Sumatra geologisch vertrowder was dan de rest van Insulinde.

Sumatra is oud. In de bergen langs de westkust dagzomen gesteenten van nog vóór het Carboon, de periode van de steenkool, driehonderd miljoen jaren geleden. De bekende kolen van Benkulen en Palembang, waarop vroeger de treinen reden en de schepen voeren in de archipel, zijn een factor tien jonger. Die ontstonden in het Tertiair, toen in lagunes en ondiepe zeeën de afzettingen zich vormden die Sumatra zijn economische rijkdom geven: eertijds kolen, en olie nu.

Tertiair is ook de kalk bij Pajakumbuh in Midden-Sumatra. Milennialange corrosie heeft daar holten en holen in het gesteente gevreten. Intrigerende ruimten zijn

ontstaan, verhuld door gordijnen van vegetatie. Het Puspan/BAI-team¹ is hier enkele dagen speurend bezig geweest, aanwijzingen uit de literatuur natrekkend. In deze grotten begon Eugène Dubois, eind jaren tachtig van de vorige eeuw, zijn zoektocht naar de *missing link*. Uiteindelijk zou hij die ook vinden: de beroemde *Pithecanthropus erectus*. Echter niet in een grot bij Pajakumbuh, maar in een rivierbocht op Java (Bartstra, 1991).

Dubois heeft zijn grotexploraties beschreven.² Tussen de regels door leest men zijn teleurstelling over het uitblijven van oer-mensfossielen. Von Koenigswald, Dubois' opvolger als hominidenjager in de archipel, had voor dat laatste het antwoord. Volgens hem zou de oermens altijd ver om tropische grotten heen zijn gelopen, omdat er zich allerhand gespuis verborg, als slangen, vleermuizen, en boze geesten (von Koenigswald, 1955: p. 94). Von Koenigswald doelde op de echte oermens in de gedaante van *Pithecanthropus erectus*, of in de moderne naamgeving: *Homo erectus*. De latere mens, *Homo sapiens*, verkoos grotten af en toe wél tot woonplaats, wat oppervlakkige verkenningen bij Pajakumbuh al aantonen. Grotsedimenten ouder dan zo'n zestigduizend jaar zijn pertinent leeg.³

Er zijn genoeg verklaringen geopperd. Bijvoorbeeld: het klimaat was gunstig. Heel anders dan in Europa met zijn ijs tijden. Geen reden dus voor *Homo erectus* om in de tropen holbewoner te zijn. Blijft natuurlijk de vraag waarom opvolger *Homo sapiens* dan wél in grotten zat. Nog een verklaring: *Homo erectus* wist vuur niet te beheersen. Want om beesten en geesten te verjagen is vuur nodig. Waar verder weinig over te zeggen valt, want vondsten die ons verder zouden kunnen helpen zijn er niet.

Wellicht is een simpeler uitleg mogelijk.

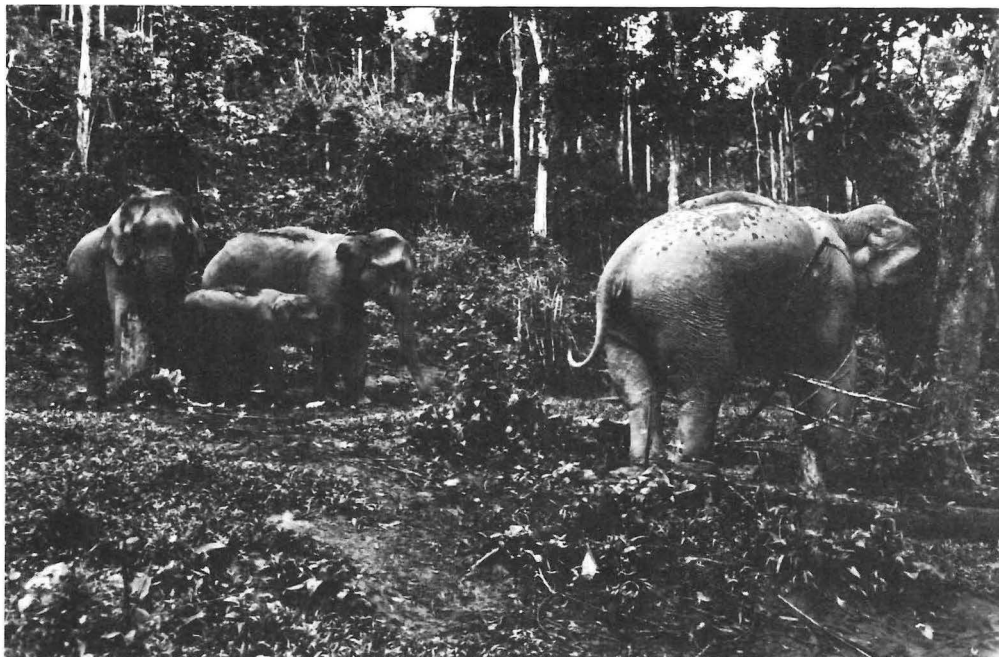

Fig. 1. Oerbos bedekt Sumatra en olifanten zijn er nog steeds: omdat hun leefruimte krap wordt, gedragen ze zich onvriendelijk ten aanzien van *Homo sapiens*. Hoe lang geleden de olifant op Sumatra arriveerde is onzeker. Afzettingen met een midden- of onderpleistocene fauna zijn niet bekend. Maar het postulaat van een eertijdse landverbinding met het continent is onnodig: olifanten kunnen zwemmen.

Homo erectus zou Sumatra wel eens nooit bereikt kunnen hebben, omdat het eiland pas laat deel is gaan uitmaken van Sundaland, de landmassa die de westelijke archipel met het vasteland van Azië verbond tijdens perioden met een lage zeespiegel (van Bemmel, 1970: p. 301). Zeestraten waren barrières voor *Homo erectus*. Maar zelfs al zou het eiland via een landbrug toch toegankelijk zijn geweest, dan is er nog het oerbos, óók in de dagen van *Homo erectus* al dicht en uitgestrekt (zie bijv. Morley & Flenley, 1987). Oerbos was vijandig gebied. Nooit is overtuigend aangetoond dat *Homo erectus* het oerbos tot niks had verkozen. Integendeel, hij leefde in de savanna, het open landschap.⁴

In Sumatra zijn op veel plaatsen stenen werktuigen gevonden. Opvallend zijn de zogenaamde *pebble tools*, ruw bekapte rivier-

keien. Dubois kende nog geen *pebble tools* van Sumatra. Hij zou er ongetwijfeld zeer gelukkig mee zijn geweest en ze direct in verband hebben gebracht met de zo gezochte *missing link*. Logisch, want in Dubois' dagen, eind vorige eeuw, maakte de evolutietheorie furore, en het idee van geleidelijke ontwikkeling werd ook toegepast op de typologie van stenen werktuigen. Ruw bekapt stond gelijk met zeer primitief, en *pebble tools* moesten stammen uit de dageraad van de mensheid. Werden ze gevonden in jonge rivierafzettingen, dan waren ze verspoeld en afkomstig uit oude rivierafzettingen. Zo simpel lag dat.

Allengs echter groeide de kritiek op starre rechtlijnige ontwikkelingsreeksen. Een andere benadering kreeg de overhand. Een ruw bekapt stenen werktuig betekent niet meteen dat de maker zo primitief was dat

hij niets anders kon fabriceren. Bijvoorbeeld, wanneer een olifant werd verschalkt verdeed men zijn tijd niet met het maken van oogstrelende artefakten. Eerder werd van een voor de hand liggende kei een stuk afgeslagen, zodat een scherpe rand ontstond; en de olifant kon ter plekke worden ontleed. Het raadsel van ruw bekapte stenen werktuigen in jonge sedimenten is oplosbaar zonder hypothetische oude sedimenten. Occams *razor* aan het werk.

Het merendeel der *pebble tools* van Sumatra wordt nu toegeschreven aan het Hoa-binhian, een prehistorische cultuur of beter techno-complex, dat voor het eerst voor het vasteland van Zuidoost-Azië beschreven is. Hoa-Binh is een aan steentijdresten rijke streek ten zuidoosten van Hanoi (Colani, 1927). De Hoabinhian variant op Sumatra

wordt geassocieerd met grote schelpheuvels, te vinden langs de lage noordoostkust, voorbij Medan. Ook hier was het Puspan/BAI-team actief: verkenningen hebben plaatsgehad en een enkele proefopgraving is uitgevoerd.

De tocht naar de kust is moeizaam, de ambiance totaal afwijkend van de kille donkere wereld van Pajakumbuh's holen. In het hete noordoosten, in het stroomgebied van de Tamiang rivier, gaat men door moerassen met muskieten en bloedzuigers. Een land van koorts en malaria. Grillig verstrengelde struiken, manshoog, met bladeren als roeispanten, benemen elk uitzicht op de geomorfologie. Slechts hier en daar doen verheffingen van de bodem een oude strandwal vermoeden. Plaatsen van belang, want daarop liggen de schelpheuvels.

Fig. 2. Rivieren waren voor de oermens aanlokkelijke plaatsen. Daar vond hij water, wild, en werktuigen; de laatste in de vorm van keien die het materiaal vormden voor een scala aan pebble tools. De sporen van de oermens zijn dan ook te ontdekken in oude rivierafzettingen, vroegere dalbodems, die nu als relictten op de hellingen van een vallei getraceerd kunnen worden. Zelfs in dichtbeboste streken, als langs de Batanghari, zijn kleine ontsluitingen te vinden van stroomsediment. Een stuk fossiel bot blijft een toevalstreffer.

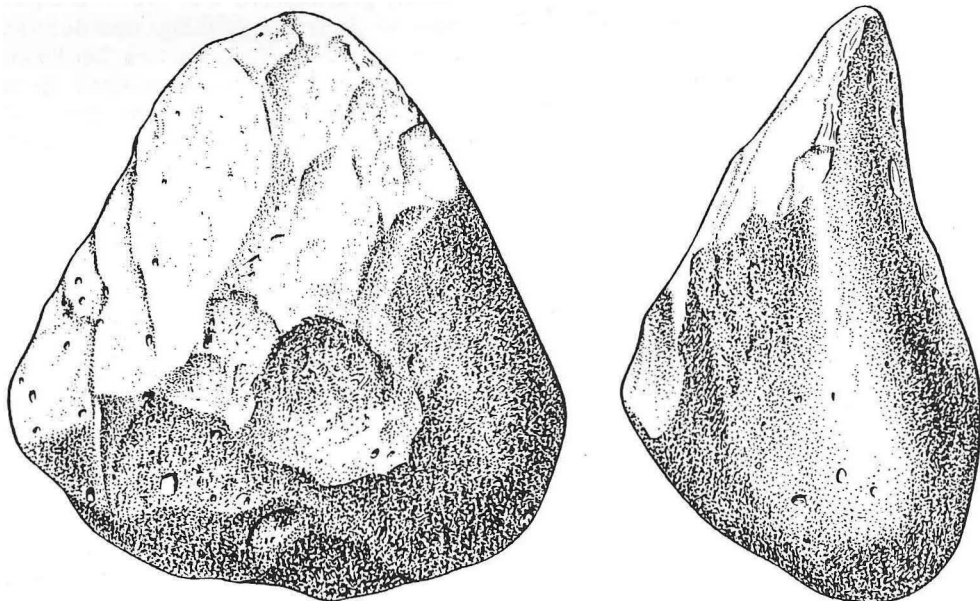

Fig. 3. De pebble tools van Zuidoost-Azië zijn voor het eerst geclassificeerd door H.L. Movius (1944). Het bovenstaande voorbeeld (50% van de oorspr.gr.) zou in zijn categorie van de proto-hand-axes passen. Een probleem met deze ruw bewerkte pebble tools ligt in een te lang onderworpen zijn geweest aan de polijstende werking van rivierwater (in de tijd vóór het definitief ingebed raken in zand- of grindbank), zodat artificiële kenmerken nauwelijks meer opvallen. Dit geldt in nog sterkere mate voor afslagen.

Toen een honderd jaar geleden deze heuvels van Sumatra voor het eerst werden vermeld, dacht men aan molluskenkerkhoven, ooit in zee gevormd. Maar al gauw bleek het artificieel karakter. *Kitchen middens* waren het, resultaat van lange bewoning. Behalve schelpen bevatten ze botten van landdieren, af en toe een menselijk skelet, en *pebble tools*. De ouderdom is niet hoog (althans voor de *Pithecanthropus* jager): laat-pleistocene en aanvang holoceen.⁵

Niet alle *pebble tools* van Sumatra zijn Hoabinhian. Oudere artefacten komen ook voor. Zoals de massieve werktuigen die gevonden worden in Zuid-Sumatra, bij de Mungruo en Saling rivieren; en in 'het Lampoengsche' langs de Batanghari, een sterk meanderende *kali*, waarvan het bruine drabbige water dichte vegetatie doorsnijdt. Vanuit een prauw heeft het Puspan/BAI-team enkele morgens misnoegd

naar die muren van groen op de oevers gekeken en zich voorbereid op het afmatende zoeken naar paden in het tropische bos of naar akkers en natuurlijke geulen; kortom naar plekken waar de bodem zichtbaar is en afgerond oud riviergrind dagzoomt, en 't liefst ook de rhyolithische Toba-tuf. Deze heeft een ouderdom van dertigduizend jaren en zij overdekt de *pebble tool*houdende lagen: er is geen betere en opvallender *terminus ante quem* in het land van de Batanghari.

Ook de oudere *pebble tools* zijn gemaakt door *Homo sapiens*. Men neemt aan dat deze ongeveer zeventigduizend jaren geleden vanuit Achter-Indië op Sumatra arriveerde, als meer geavanceerde hominide niet meer gehinderd door zeestraten en oerbos. Op geomorfologische gronden wordt het riviersediment met *pebble tools* op genoemde vindplaatsen in Zuid-Sumatra niet

ouder geschat dan zeventigduizend jaar.

Van *Homo erectus* geen spoor op Sumatra, noch botten, noch werktuigen. Zoals gezegd, wordt dat spoor waarschijnlijk nooit gevonden ook. Waarom het Puspan/BAI-team Sumatra voorlopig voor gezien houdt.⁵

Summary

An account is given of a short field trip carried out in the island of Sumatra, South-east Asia. Several sites mentioned in the literature were visited. None of them revealed traces of Homo erectus. The archaic-looking massive stone artifacts, once attributed to Homo erectus, definitely were manufactured by Homo sapiens, after his arrival on Sumatra around 70,000 years ago.

Noten

1. Met de Indonesische oudheidkundige dienst (Pusat Penelitian Arkeologi Nasional) bestaat een geïnstitutionaliseerd samenwerkingsverband. Dit uit zich onder meer in gezamenlijke veldwerkprojecten.
2. Men kan ze lezen in de kwartaalverslagen van het Mijnwezen (Ned.-Indië) over 1889.
3. Vgl. ook de beginnende pagina's van het artikel van Hooijer (1948), geschreven halverwege de tijdspanne tussen Dubois' speurtochten en onze waarnemingen.
4. Een andere mening vindt men o.a. in Pope (1984). Volgens Pope, en deze mening heeft hij nog steeds, 'the spread of [early] hominids to east and southeast Asia [required] adaptations to decidedly non-savanna habitats' (p. 834).
5. Verantwoording der illustratiën: fig. 1 is met gevaar genomen door de schrijver zelf; fig. 2 met minder risico op een zandhelling door Pak Basoeki; fig. 3 is een bijzonder geslaagde tekening van J.M. Smit, BAI.

Literatuur

- Bartstra, G.-J., 1991. Honderd jaren Java mens: *Pithecanthropus erectus*. *Spiegel Historiael* 26, pp. 432-437.
- Bemmelen, R.W. van, 1970. *The geology of Indonesia*. Den Haag².
- Colani, M., 1927. *L'Age de la pierre dans la province de Hoa-Binh, Tonkin*. Hanoi.
- Hooijer, D.A., 1948. Prehistoric teeth of man and of the orang-utan from Central Sumatra, with notes on the fossil orang-utan from Java and Southern China. *Zoölogische Mededelingen* 29, pp. 175-301.
- Koenigswald, G.H.R. von, 1955. *Begegnungen mit dem Vormenschen*. Düsseldorf; etc.
- Morley, R.J. & J.R. Flenley, 1987. Late Caenozoic vegetational and environmental changes in the Malay archipelago. In: T.C. Whitmore (ed.), *Biogeographical evolution of the Malay archipelago*. Oxford, pp. 50-59.
- Movius Jr., H.L., 1944. *Early man and Pleistocene stratigraphy in Southern and Eastern Asia* (= Papers of the Peabody Museum 19, no. 3). Cambridge.
- Pope, G.G., 1984. The antiquity and paleoenvironment of the Asian Hominidae. In: R. Orr Whyte (ed.), *The evolution of the East Asian environment* 2. Hong Kong, pp. 822-847.